Лідія Газнюк (Харків)

ЕВОЛЮЦІЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ДУШІ ЛЮДИНИ: ВІД АНІМІЗМУ ДО ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ

Поняття душі належить до найдавніших і водночас найскладніших у історії людської думки. Воно відображає прагнення людини осмислити власну внутрішню природу, життєву силу та зв'язок із світом. Еволюція уявлень про душу пов'язана не лише зі зміною теоретичних моделей, а й з трансформацією світогляду, що супроводжує розвиток культури від первісності до сучасності.

Початковим етапом у розумінні душі був анімізм як система вірувань, у межах якої душа розглядалася як універсальна життєва сила, притаманна не лише людині, а й природним об'єктам. У первісній свідомості душа не відокремлювалася чітко від тіла: вона мислилася як «подих», «тінь» або «двійник», здатний залишати тіло під час сну чи після смерті. Анімізм формував цілісне бачення світу, де все існуюче було наділене внутрішньою духовною сутністю. Питання про те, чим є «душа», мабуть, один із найдавніших інтелектуальних запитів в історії людства. Від первісних спільнот до спільнот паризьких інтелектуалів, екзистенціалістів XX століття простежується шлях тлумачення душі як «подиху» і душі як «проекту» з намаганням вхопити те, що вислизає, а саме персональне «Я», яке не зводиться до анатомії.

Проблема душі – це не просто питання релігії чи психології, це історія того, як людина намагалася зрозуміти власну унікальність. Якщо тіло розуміється як текст, написаний біологією, то душа завжди сприймалася як автор цього тексту, або, принаймні, як його найуважніший читач. На перших етапах становлення людства душа не була чимось абстрактним, а розумілась як вітальна стихія. Для первісної людини вона була пневмою, тобто подихом, парою, що виходить із рота в морозний день. Анімізм наділяв душею весь світ: каміння, річки, звірів, вважаючи, що душа робить предмет «живим» або «рухливим». Саме звідси походить відчуття «спорідненості» людини з природою та віра в те, що життя є невидимою субстанцією, яка входить у тіло з першим криком і виходить із останнім зітханням.

У подальшому розвитку, з переходом до античної філософії, уявлення про душу набувають більш системного характеру. У розумінні душі Античність еволюціонувала від міфу до субстанції, греки зробили душу об'єктом філософської рефлексії. Душа починає осмислюватися як принцип життя, мислення та руху. Вона стає предметом раціонального аналізу, що відокремлює філософське знання від міфологічного. У цьому контексті душа постає як сутність, що визначає природу людини та її здатність до пізнання. Платон здійснив «вертикальний прорив»: душа стала безсмертною мешканкою світу ідей, яка лише тимчасово ув'язнена в тілі (діалоги «Федон», «Федр») [4]. Аристотель повернув її на землю, визначивши як ентелехію форму тіла. Для нього душа не могла існувати без тіла, як зір не може існувати без ока. «Душа – це перша ентелехія природного тіла, що має органи» [7].

Середньовічна думка радикально змінює акценти, інтегруючи поняття

душі у релігійну картину світу. Душа розглядається як безсмертна, створена Богом сутність, що є носієм моральності та відповідальності. Її доля пов'язується з ідеями спасіння та вічного життя. У цьому періоді душа набуває не лише онтологічного, а й етичного значення, стаючи центром духовного життя людини. У світогляді цієї епохи душа сприймається як образ і подоба Бога. Християнська традиція синтезувала платонізм із теологією, душа стала метафізичним мостом між тварним світом і Творцем. Августин Аврелій фокусується на внутрішньому досвіді, у якому душа розуміється як місце зустрічі з Богом через пам'ять, розум і волю [1]. Тома Аквінський, спираючись на Аристотеля, обґрунтовує єдність душі й тіла, де душа є «формою», що індивідуалізує людину, роблячи її особистістю (persona) [5; 6].

В еволюційному поступі Новий час став епохою раціоналізації та «привидом у машині». Рене Декарт починає епоху дуалізму, розділивши світ на дві субстанції: матерія та душа. Душа перетворилася на «свідомість» як раціональний центр, який спостерігає за світом-механізмом. Це призвело до появи «привида в машині», де тіло сприймалося як складний годинник, а душа як невидимий оператор [2; 3]. У Новий час відбувалася секуляризація уявлень про душу. Філософія поступово відходить від теологічних інтерпретацій і намагається осмислити душу як суб'єкт мислення та свідомості. Вона стає об'єктом раціонального дослідження, що закладає основи для розвитку психології та когнітивних наук. Водночас виникає тенденція до редукції душі до функцій мислення або психіки.

У XIX та на початку XX ст. душа розглядається як психологізація та смерть субстанції. З розвитком науки поняття «душа» почало здаватися занадто поетичним. Психоаналіз (Фройд) розщепив душу на структури (Воно, Я, Над-Я), перетворивши її на поле битви інстинктів, а матеріалізм намагався елімінувати поняття душі, замінивши його нейрохімічними процесами. Душа стала сприйматися як «психіка», що є об'єктом, який можна лікувати таблетками або гіпнозом.

Екзистенціалізм, що формується у XX столітті, пропонує принципово нове бачення душі людини, відмовляючись від розгляду душі як стабільної субстанції і зосереджуючись на унікальному досвіді існування людини, свободі та унікальності людського «я». Душа у цьому контексті постає не як дана сутність, а як процес становлення, пов'язаний зі свободою, вибором і відповідальністю. Вона розкривається через переживання тривоги, абсурду, самотності, але водночас і через можливість автентичного буття. Однією з ключових ідей екзистенціалізму є теза про пріоритет існування над сутністю. Це означає, що людина не має наперед заданої природи, а формує себе через власні вибори та дії. У цьому контексті поняття душі втрачає статус фіксованої субстанції і набуває процесуального характеру. Душа постає як динамічний вимір внутрішнього життя, що розкривається у свободі, відповідальності та самотворенні.

Кризові ситуації є невід'ємною складовою людського існування. Вони виникають у моменти втрати, страждання, екзистенційної невизначеності або граничних переживань, коли звичні смисли руйнуються. У філософському дискурсі особливого значення набуває релігійно-екзистенціальне тлумачення кризи, яке поєднує аналіз внутрішнього досвіду людини з духовним виміром її

буття. Екзистенціалізм розглядає кризу як ситуацію, що відкриває справжню природу людини. У таких станах, як тривога, страх, відчай, людина стикається з власною скінченністю та свободою. Кризові переживання руйнують ілюзії стабільності, змушуючи людину переосмислювати своє життя. У цьому контексті криза не є лише негативним явищем – вона виступає умовою автентичного самопізнання. Релігійний вимір надає кризі додаткового смислу, розглядаючи її як момент духовного випробування або навіть зустрічі з трансцендентним. У релігійно-екзистенціальному підході страждання не зводиться до випадковості чи абсурду, а набуває значення шляху до внутрішнього перетворення. Людина, переживаючи кризу, може відкрити новий рівень віри, довіри до Бога та усвідомлення власної обмеженості.

У працях Сьорена К'єркегора душа розглядається як арена внутрішнього напруження між естетичним, етичним і релігійним способами існування і сприйняття світу. Душа в екзистенціальному тлумаченні є місцем переживання тривоги, відчаю та віри. Особливе значення має поняття «відчаю» як стану розриву людини із самою собою, що водночас відкриває можливість для духовного відродження. Душа у філософії К'єркегора є не статичною сутністю, а процесом становлення особистості у відношенні до Абсолюту. Особливу роль у цьому тлумаченні відіграє досвід відчаю, який у релігійному екзистенціалізмі розглядається як граничний стан, що водночас несе в собі можливість духовного прориву. Відчай виявляє розрив між людиною та її істинною сутністю, але саме через цей розрив відкривається шлях до відновлення цілісності. Таким чином, криза стає не кінцем, а початком нового етапу існування [8; 9; 10].

У філософії екзистенціалізму також підкреслюється значення свободи у кризових ситуаціях. Людина не може уникнути страждання, але вона здатна обрати своє ставлення до нього. Саме цей вибір визначає, чи стане криза руйнівною, чи перетвориться на джерело смислу. У релігійному контексті свобода доповнюється ідеєю віри, яка дозволяє людині не залишатися сам на сам із кризою, а бачити у ній можливість діалогу з Богом.

Габріель Марсель розглядає душу не як об'єкт пізнання, а як живу реальність, що відкривається у безпосередньому переживанні буття через опозицію «проблеми» і «таємниці». Душа, за Марселем, не може бути зведена до проблеми, яку можна розв'язати шляхом аналізу чи наукового дослідження; вона належить до сфери таємниці того, що не піддається повному об'єктиваційному осягненню, оскільки людина сама є причетною до цього виміру. Таким чином, душа щодо суб'єкта не є чимось зовнішнім, а становить глибинний вимір його існування [11; 12]. У концепції Марселя душа тісно пов'язана з ідеєю «присутності» (présence). Вона розкривається у справжніх міжособистісних стосунках, де людина не просто взаємодіє з Іншим як з об'єктом, а вступає у діалог, що передбачає відкритість, довіру та вірність. У цьому сенсі душа є простором зустрічі не лише з Іншим, але й із трансцендентним. Через досвід любові, надії та вірності людина долає замкненість у собі та відкривається до вищого виміру буття. Душа не є ізольованою субстанцією, а включена у мережу відносин, що охоплюють як людський, так і божественний вимір. Через участь людина долучається до буття, виходячи за межі індивідуалізму. Це дозволяє подолати відчуження, характерне для сучасного світу, де людина часто

редукується до функції чи ролі. Марсель підкреслює духовний характер душі, який проявляється у таких феноменах, як надія та вірність. На відміну від оптимізму, що ґрунтується на розрахунку, надія у Марселя має трансцендентний вимір, вона пов'язана з довірою до буття і до Бога. Душа, таким чином, є носієм цієї надії, що дозволяє людині зберігати внутрішню цілісність навіть у кризових ситуаціях. Важливою рисою марселівського розуміння душі є її протиставлення технократичному мисленню. У сучасному суспільстві, орієнтованому на ефективність і контроль, людина ризикує втратити контакт із власною внутрішньою глибиною. Марсель застерігає від редукції душі до функціональних характеристик і наголошує на необхідності збереження її таємничого, духовного виміру. Феномен душі у філософії Марселя постає як жива екзистенційна реальність, що не зводиться до раціонального пояснення. Вона є простором участі, присутності та зустрічі, де людина відкриває себе, Іншого і Бога. Такий підхід дозволяє глибше осмислити людське буття, підкреслюючи його духовну насиченість і відкритість до трансцендентного.

Душа інтерпретується як проєкт і ніщо в екзистенціальних концепціях Сартра, Гайдеггера, Камю, які здійснили трансформацію уявленню про душу, яка перестала бути «сутністю», даною індивіду від народження. У концепції фундаментальної онтології Мартіна Гайдеггера відбувається ще глибше відходження від традиційної термінології, де замість поняття «душа» він вводить поняття Dasein як буття-у-світі, яке характеризується відкритістю, турботою та скінченністю. Хоча термін «душа» не використовується прямо, його функцію виконує аналіз екзистенціальної структури людського буття. Внутрішній світ людини постає як простір розкриття буття, де визначальними є досвід часу, страху та автентичності.

Жан-Поль Сартр, розвиваючи атеїстичний екзистенціалізм, остаточно відкидає ідею душі як субстанції. Він розглядає свідомість як «ніщо», що не має власної сутності і визначається лише через відношення до світу. У цьому контексті душа перестає бути основою ідентичності, а сама ідентичність стає результатом постійного самоконструювання. Сартр стверджує, що існування передує сутності, і це вказує на відсутність у людини «душі» як даності. Душа – це ніщо, порожнеча, яку людина заповнює своїми вчинками. Людина не має душі, вона «виробляє» її щомиті, роблячи вибір. Людина, за Сартром, приречена на свободу, і саме ця свобода визначає її внутрішній світ [13]. Попри відмінності між релігійними та атеїстичними версіями екзистенціалізму, їх об'єднує спільне прагнення переосмислити душу як живий процес, а не як застиглу сутність. Душа постає як простір переживань, вибору і відповідальності, що формується у конкретних життєвих обставинах і ситуаціях у різні історичні часи. Вона не дана людині раз і назавжди, а постійно створюється у процесі існування. У філософії екзистенціалізму відбувається трансформація класичного поняття душі, де з метафізичної субстанції вона стає екзистенційним виміром людського буття, що розкривається через досвід свободи, тривоги та самопізнання. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти внутрішню динаміку людського життя та підкреслює унікальність кожної особистості.

Висновок. Таким чином, еволюція інтерпретацій душі від анімізму до екзистенціалізму демонструє поступовий перехід від міфологічного до

раціонального, від колективного до індивідуального, від субстанційного до процесуального розуміння. Якщо у первісній культурі душа була універсальною властивістю світу, то у сучасній філософії вона дедалі більше ототожнюється з внутрішнім досвідом особистості. Цей шлях свідчить про глибоку зміну у способі саморозуміння людини. Душа перестає бути лише об'єктом віри чи теоретичного знання і стає простором особистісного смислу. Саме тому сучасні інтерпретації не заперечують попередні, а радше інтегрують їх, відкриваючи нові горизонти для осмислення людського буття.

Еволюція інтерпретацій поняття душі є шляхом від об'єкта до дії. Якщо в анімістичному уявленні душа є в дереві, в середньовічній теології душа розкривається у молитовному стані, то в екзистенціалістському баченні вона проявляється у свободі. Сьогодні людина все частіше шукає душу не в метафізичних небесах, а в автентичності власного життя, у тому, що вона відчуває, коли бере на себе відповідальність за власну долю.

Література

1. Августин Святий. Сповідь / пер. з лат. Ю. Мушака. 3-тє вид. Київ : Основи, 1999. 319 с.
2. Декарт Р. Метафізичні розмисли / пер. з фр. О. Жупанського. Київ : Юніверс, 2000. 304 с. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і шукати істину в науках / пер. з фр. В. Андрушка. Київ : Тандем, 2001. 104 с.
3. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і шукати істину в науках / пер. з фр. В. Андрушка. Київ : Тандем, 2001. 104 с.
4. Платон. Діалоги / пер. з давньогрец. Й. Кобова, Ю. Мушака. Харків : Фоліо, 2024. 352 с. (Бібліотека світової літератури).
5. Aquinas Thomas. Summa Theologica. Complete in a Single Volume. Coyote Canyon Press, 2018. 1116 p.
6. Aquinas Thomas. Commentary on Aristotle's On the Soul. Steubenville : Emmaus Academic, 2024. 600 p.
7. Aristotle. On the Soul and Other Psychological Works / trans. with an introduction and notes by Fred D. Miller, Jr. Oxford : Oxford University Press, 2018. 288 p. (Oxford World's Classics).
8. Kierkegaard S. Fear and Trembling / trans. by A. Hannay. London : Penguin Books, 1985. 160 p. (Penguin Classics).
9. Kierkegaard S. The Seducer's Diary / trans. by H. V. Hong, E. H. Hong. Princeton : Princeton University Press, 1997. 232 p.
10. Kierkegaard Søren. The Sickness Unto Death: A Christian Psychological Exposition for Upbuilding and Awakening / ed. by H. V. Hong, E. H. Hong. Princeton : Princeton University Press, 1980. xxiii, 201 p.
11. Marcel G. Being and Having / trans. by K. Farrer. Mansfield Centre : Martino Publishing, 2011. 240 p.
12. Marcel G. Metaphysical Journal / trans. by B. Wall. Santa Fe : Genii Press, 2002. 360 p.